

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Doktori (PhD) értekezés
Tézisek

Óri Péter

The representation of voicing

A unified analysis of languages with two obstruent series
as “aspirating” systems

A zöngé ábrázolása

A két sor zörejjel rendelkező nyelvek
egységes elemzése „aspiráló” rendszerekként

<https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.193>

Angol nyelvészet doktori program
Vezetője: Prof. Dr. Törkenczy Miklós, DSc

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Vezetője: Prof. Dr. Tolcsvai Nagy Gábor, akadémikus

Témavezető: Dr. Szigetvári Péter, PhD

A bírálóbizottság tagjai:

Elnök: Prof. Dr. Nádasy Ádám, CSc
Belső bíráló: Dr. G. Kiss Zoltán, PhD
Külső bíráló: Dr. Balogné Bérces Katalin, PhD
Titkár: Dr. Polgárdi Krisztina, PhD
Tag: Prof. Dr. Törkenczy Miklós, DSc
1. póttag: Prof. Dr. Siptár Péter, DSc
2. póttag: Dr. Rebrus Péter, PhD

Budapest, 2022

1. Cél

A disszertáció a beszédhangok laringális tulajdonságait vizsgálja. Célja egy olyan modell javaslása, amely egységesen elemzi a két sor zörejjel rendelkező nyelvekben végbemenő fonológiai folyamatokat, azáltal, hogy ugyanazokat a jelöltségi viszonyokat feltételezi az aspiráló nyelvekben és a zöngenyelvekben (a hosszabb zöngékezdési idővel rendelkező zörejjel tekintve a laringálisan jelölt sornak). Továbbá az így meghatározható fonológiai folyamatok mentén állít fel laringális nyelvtipológiát.

2. Háttér

A nyelvek mintegy fele két sor olyan obstruens (zörejjel) különböztet el, melyek csupán e tekintetben térnek el. A fonológiai szakirodalomban ezt a kettős szembenállást hagyományosan a [zöngé] megkülönböztető jeggyel ábrázolják. Mára azonban a legtöbb fonológiai elemzésben erre a célra két jegy áll rendelkezésre, a [zöngé] és a [tág hangrés], vagy az elemelméletben használt ezeknek megfelelő melodikus elemek, az |L| és a |H|. Míg például az újlatin és a szláv nyelvekben az |L| elemet feltételezik a zöngés/lenis obstruensokban, a legtöbb germán nyelvben a fortis sort jelölő |H| kódolja a laringális szembenállást, tipológiailag elkülönítve ezeket a nyelveket. Az, hogy melyik laringális rendszer melyik kategóriába tartozik, leolvasható az obstruenssorok fonetikai megvalósulásából: a franciában és az oroszban például zöngétlen és zöngés (más szóval rövid és negatív zöngékezdési idejű) obstruensokat találunk, a németben viszont egy szóeleji zárhang rendszerint zöngétlen aspirálatlan vagy aspirált (vagyis rövid vagy pozitív zöngékezdési idejű). Az előbbi csoport tagjaira ezért zöngenyelvként, az utóbbiakra aspiráló nyelvként szoktak utalni. Továbbá fizikai tulajdonságaik mellett az obstruensok viselkedése is tükrözi, hogy az adott nyelv milyen típusú rendszer. Egy zöngenyelvben regresszív zöngésségi hasonulás figyelhető meg, amely az |L| terjedésével írható le. Az aspiráló nyelvekben nem megy végbe ez a folyamat, viszont jellemző rájuk a fortis utáni szonoránszöngétlenedés, ami az |L| hiányát, valamint a |H| jelenlétét és terjedését támasztja alá.

3. Elméleti keretek

Elemzéseimet a szigorú CV fonológia keretein belül végeztem az elemelmélet melodikus elemeit alkalmazva, valamint az anyagmentes fonológia ('substance-free phonology') és a laringális relativizmus feltevéseit alapul véve.

4. Javaslat

A fent leírt nézettel ellentétben a jelen javaslat az, hogy egyetlen elem, mégpedig a |H| jelölje a laringális szembenállást mind az aspiráló nyelvekben, mind a zöngenyelvekben. Ebben a modellben a két sor obstruenssel rendelkező nyelvek fonológiai értelemben kizárólag a fortisaikban

található |H|-ra irányuló folyamatokban térhetnek el egymástól, a következő paraméterekben: bármilyen környezetben jogosítva lehet a |H|, vagy csak szonoránsok előtt; terjedhet, vagy nem; ha terjed, az történhet egy vagy két irányban:

A H jogosítása	A H terjedése	Példa
környezettől független	nincs	angol, olasz
	egyirányú (regresszív)	mekkai arab
	kétirányú	svéd
szonoránsok előtt	nincs	német, ukrán
	egyirányú (regresszív)	magyar
	kétirányú	nem lehetséges

4.1. A javasolt elemzés alapja

A kettős szembenállást mutató rendszerekben tehát egységesen a |H| kódolja a laringális kontrasztot, így fonológiailag minden esetben a fortisok lesznek a jelölt obtruentek. Ezen nyelvek obstruenssorainak más-más fizikai tulajdonságai lehetnek, ami azonban csak a laringális jelöltség és jelöletlenség eltérő fonetikai megvalósulását jelenti a jelen modellben, és a fonológia területén kívül esőnek tekintendő. A jelen elemzésben felállítható nyelvtipológia is jól tükrözi a modell tisztább fonológiai alapját: ugyanahhoz a nyelvtípushoz tartozik például az angol és az olasz, valamint a német és az ukrán, mivel a fortisaik ugyanúgy viselkednek; az a tény pedig, hogy az egy kategórián belüli nyelvek megfelelő obstruensei a felszínen eltérhetnek, fonológiai szempontból irreleváns.

A javasolt modell tehát a bináris rendszerek egységesebb fonológiai elemzését teszi lehetővé. Ugyanakkor ez az egyszerűsítés nem vezet az elemzés más területei összetettségének növeléséhez. Bár általános megfigyelés, hogy az L-nyelvekben visszafelé ható zöngésségi hasonulás megy végbe (pl. a magyarban), míg az aspiráció terjedése obstruensekre nem jellemző a H-nyelvekben (pl. az angolban), léteznek ezektől eltérő rendszerek is. Például az olaszban és a svédben aktív zöngésség figyelhető meg, a fortisság pedig a yorkshire-i angolban visszafelé ható, a svédben pedig kétirányú terjedést mutat. Így ha a prototipikus zöngenyelveken és aspiráló nyelveken túl figyelembe vesszük az ezektől eltérő laringális rendszereket is, a fent felsorolt paraméter-beállítások szinte mindegyikére találunk példát mind az |L|, mind a |H| esetében, vagyis semmiféle olyan fonológiai folyamatot nem kell feltételezni a jelen modellben, amelyre ne lett volna szükség már a hagyományos elemzésekben is. Továbbá mivel a két elemhez köthető folyamatok tendenciák csupán, és mindkét elemre alapjában véve ugyanazok a folyamatok hathatnak, az |L| elhagyása nem vezet két különböző szabályrendszer összeméréséhez.

Ami pedig az |L|, a |H|, illetve a laringális jelöletlenség fonetikai megvalósulását illeti, már a hagyományos elemzésekben is ugyanazon nyelvtípuson belül jelentős mértékű eltéréssel kell számolni. Például a mekkai arabban az obstruensek viselkedése alapján |H|-t kell feltételezni, de azt nem kíséri aspiráció. Az amerikai angol egyes déli dialektusaiban, a svédben vagy és az olaszban az előzőngével képzett obstruensek fonológiailag nem aktívak, így ezek a rendszerek nem feltétlenül tekinthetők L-nyelvnek.

Összességében véve egy csak |H|-t alkalmazó modellben sem a fonológiai folyamatok, sem a fonetikai értékek hozzárendelése területén nem kényszerülünk új szabályok bevezetésére.

4.2 További jellemzők és feltételezések

A fonológia és a fonetika viszonyának kérdésének fontos szerepet játszik a jelen megközelítésben. Az a tény, hogy a laringális elemre jóformán minden, a szigorú CV fonológiában feltételezett folyamat hathat, az anyagmentes fonológia feltevését tűnik alátámasztani. E szerint a nézet szerint a fonológia mint kognitív tudományág a beszélő fonológiai kompetenciáját tanulmányozza, amely véges számú elemek halmazából és véges számú függvények halmazából áll, melyek az elemeket manipulálják. Az elemek pedig mint mentális reprezentációk, szükségszerűen anyagmentesek. Így az agy fonológiai moduljának számítási rendszere a fizikai megvalósulásuktól függetlenül kezeli őket. A fonológiai mintázatokkal kapcsolatban megfigyelhető tendenciákról nem kell számot adnia egy fonológiai modellnek, mert azok általánosságban megmagyarázhatók fizikai, fiziológiai és más nyelven kívüli tényezővel.

Továbbá a |H|-t és |L|-et egyaránt használó elemzésben felállított nyelvtípusokon belül jelentős mértékű fonetikai eltérések figyelhetők meg. Ezért az elemzésem kiindulási pontjának Cyran laringális relativizmus nézetét vettem, melynek alapfeltevései a fonológiai ábrázolás és a hozzá tartozó fonetikai korrelátumok közötti önkényes kapcsolat, illetve annak a fonetika területére való besorolása. Az fonetikai értékek önkényes hozzárendelésénél feltétel viszont, hogy két kategória közötti elegendő fonetikai távolság legyen a kontrasztfenntartáshoz.

Cyran a laringális relativizmus segítségével magyarázza az obstruensek eltérő viselkedését a lengyel két dialektusában. Mind a varsói, mind a krakkói változat zöngés és zöngétlen zárhangokat különít el, és zöngésségi hasonlást, továbbá szóvégi laringális semlegesedést találunk bennük. A különbség az, hogy a varsói lengyelrel ellentétben a krakkóiban a laringálisan jelöletlen szóvégi obstruensek zöngésednek, ha az őket követő szó szonoránssal kezdődik. Ha a krakkói dialektust H-nyelvnek, a varsóit L-nyelvnek tekintjük, és ugyanazokat a fonológiai folyamatokat feltételezzük mindkettőben, akkor az eltérő viselkedések SPE-típusú önkényes szabályok alkalmazása helyett a két rendszer közötti különbségből adódnak. A krakkói dialektusban mint H-rendszerben a jelöletlen, vagyis lenis obstruensek zöngéssége a fonológiai környezet következménye: szonoránsok előtt, vagyis zöngésítő környezetben történik, ami magában foglalja a folyamat lezajlását szóhatáron át is. A varsói lengyelben viszont a zöngésség az |L| jelenlétéből adódik, a jelöletlen obstruensek pedig zöngétlenek maradnak, beleértve a szóvégi pozícióban lévőket is – egy L-rendszerben nem megy végbe passzív

zöngésedés, ellenkező esetben megszűnne a kontrasztfenntartáshoz szükséges fonetikai távolság.

Ezzel ellentétben amellettt érvelek, hogy elemezhető a varsói lengyel is – a többi eredetileg zöngenyelvként kategorizált laringális rendszerrel együtt – H-nyelvként. A két dialektus így fonológiailag azonos rendszer, melyek csupán a semlegesítő környezetben előforduló, laringálisan jelöletlen obstruenseik fizikai megvalósulásában térnek el. Ezt a fonetikai különbséget olyan tényezők motiválhatják, mint a paradigmauniformitás, melynek hasonló hatásait feltételezhetjük például a németben.

A jelen modell tehát egy absztraktabb fonológia és egy bővebb szerepkörrel rendelkező fonetikai modul mellett érvel, ahol az obstruensek fizikai megvalósulásának részletei a fonetika területén magyarázandók.

5. További jelenségek

5.1. Elhasonulás

Találunk további jelenségeket is, melyek alátámasztják, hogy a két sor obstruenssel rendelkező nyelvek esetében előnytelen vagy – legjobb esetben is – szükségtelen az |L| mint laringális elem feltételezése. Az egyik ilyen jelenség a laringális disszimiláció. Általában véve az elhasonulások elemvesztéssel járó fonológiai folyamatokként értelmezhetők, melyek eredményeképpen két, bizonyos szempontból jelölt szegmentum közül az egyik a jelöltséget kódoló elem lekapcsolása révén eltér végül a másiktól. A laringális elhasonulások esetében azt találjuk, hogy a legtöbb nyelvben két zöngétlen obstruens találkozásánál az egyik zöngéssé válik (pl. /ék-/ + /etám/ → [ég-etám] 'nyakban' a moro nyelvben). Érdemesebb tehát a folyamatot |H|-vesztésként elemezni (és így az adott rendszereket H-nyelvként), mint egy forrás nélküli |L| hozzáadásával járó összetettség-növekedésként. A fennmaradó laringális elhasonulást mutató nyelvekben is megfigyelhetünk olyan viselkedést az obstruenseknél, amely a zöngé fonológiai jelöletlenségére utal.

5.2. A zöngésség és a nazalitás

Egy másik releváns jelenség a zöngésség és a nazalitás kapcsolatához köthető. Számos nyelvben a két tulajdonság fonológiai kölcsönhatásban áll egymással: nazális harmónia eredményeként zöngés obstruensek nazálissá válhatnak (pl. [-suk-idi] 'megmos', de [-nik-ini] 'megdarál' a kikongo nyelvben); nazális mássalhangzók után obstruenszöngésedés figyelhető meg (pl. /min + tam/ → [mindam] 'gyertek!' a zoque nyelvben). Ezt az összefüggést hagyományosan úgy lehet megragadni, hogy ugyanazt az elemet, az |L|-et alkalmazzuk a nazalitás és a zöngésség jelölésére is – az egyik esetben a szegmentumot alkotó melodikus elemek fejeként, a másikkban alárendeltként. Így a nazális harmónia értelmezhető egy zöngés obstruensben található |L| fej/alárendelt pozíciójának megváltoztatásaként, vagyis a szegmentum nazalizálódásaként; a posztnazális zöngésedés pedig elemezhető az |L|-nek egy nazális szegmentumról egy laringálisan jelöletlen (zöngétlen) obstruensre történő terjedéseként. A két tulajdonság fonológiai kapcsolata viszont az |L|

és a |H| összeférhetetlenségével is magyarázható, úgy, hogy az |L| kizárólag a nazalitást jelöli, laringális elemként pedig csak a |H| áll rendelkezésre: a nazális harmónia újraértelmezhető az |L| |H|-t nem tartalmazó (zöngés) obstruensre történő terjedéseként; a posztnazális zöngésedés esetében viszont a zöngétlen obstruens jelölő |H| az előtte álló szegmentum |L|-je hatására lekapcsolódik, ami a felszínen zöngésedésként valósul meg. Végül a zöngés obstruens prenazalizációjával szokás még a két tulajdonság összefüggését alátámasztani. Ezekben az esetekben viszont nem figyelhető meg fonológiailag aktív nazalitás, így az egyszerűen a zöngesség fokozásának is tekinthető.

5.3. Fej- és alárendeltstátusz

Az |L| és a |H| szerepének és kapacitásának vizsgálata során felmerül, hogy egy szegmentumot jelölő fonológiai kifejezésben, amely egymással aszimmetrikus kapcsolatban álló melodikus elemeket tartalmaz, fej vagy alárendelt pozíciót tölt-e be az adott elem. A javasolt modellben az |L| mint nazális elem és a |H| mint laringális elem – vagyis alapfunkciójukat betöltve – fejként szerepelnek egy mássalhangzót jelölő fonológiai kifejezésben. Alárendelt pozícióban pedig mintegy másodlagos szerepet töltenek be. Így az |L| laringális elemként is rendelkezésre állhat az olyan nyelvek számára, mint például a thai és a hindi, amelyek kettőnél több sor obstruens különítenek el a zöngeskedési-idő-skálán, és több elemre van szükségük a szembenállás kódolásához. Az olyan nyelvekben, ahol szóvégi laringális semlegesedés megy végbe, viszont csak részlegesen, a folyamat leírható a fej pozícióban lévő |H| lecsatolása helyett annak lefokozásával.